Materiallar to’plami · Conference Proceedings
QATAG‘ON QURBONLARI: TARIXIY XOTIRA, MILLIY O‘ZLIK VA MA’NAVIY MEROS
10 September – 10 October 2026
UDK 1

SHAXS MA’NAVIYATINI YUKSALTIRISHDA JADID TEATR MEROSINING AXLOQIY-ESTETIK TA’SIR MEXANIZMLARI

Gulasalxon Ulug‘bek qizi Imomnazarova*
Farg‘ona davlat universiteti, mustaqil izlanuvchisi
✉ imomnazarova@90gmail.com

ANNOTATSIYA

Jadid teatr merosining ma’naviy ta’siri avtomatik axloqiy o‘zgarish sifatida talqin qilinmaydi. Qiyos hissiy jalb bo‘lish, perspektiva va tanqidiy masofani farqlaydi. Sahna taassurotini kundalik hukmga o‘tkazish shartlari aniqlashtiriladi. Muhokama vositasidagi to‘rt bo‘g‘inli mexanizm taklif etiladi.

Kalit so‘zlar

jadid teatri, axloqiy-estetik ta’sir, perspektiva, hissiyot, tanqidiy masofa, hukm.

DOI: 10.5281/zenodo.23282022

KIRISH

Teatrning tarbiyaviy ahamiyati haqidagi mulohazada eng oson, biroq tekshirilishi zarur xulosa kuchli taassurotni axloqiy yuksalish bilan tenglashtirishdir. Tomoshabin qahramonga achinishi yoki uning xatti-harakatini qoralashi mumkin, ammo bu kechinma keyingi qarorni adolatli qilishini o‘z-o‘zidan isbotlamaydi. Mazkur maqolaning muammosi estetik kechinma va axloqiy hukm o‘rtasidagi vositachilikdir. Jadid teatrini shu farq orqali o‘rganish uning ma’rifiy maqsadini saqlagan holda avtomatik ta’sir tasavvuridan chiqishga imkon beradi.

Nuraliyev jadid teatrining shakllanishini ma’naviy uyg‘onish bilan bog‘lab tadqiq qiladi [1]. Umarovning Qo‘qondagi jadid teatri haqidagi maqolasi hududiy sahna faoliyatini o‘rganishga qaratilgan [2]. Bu tarixiy ishlardan tomoshabin xulqining miqdoriy o‘zgarishi haqida xulosa chiqarilmaydi. Ular teatr qanday ijtimoiy vazifa bilan talqin qilinganini anglash uchun tayanchdir. Tarbiyaviy niyat, sahna shakli va auditoriyada sodir bo‘lgan natija mustaqil dalil talab qiladigan uch qatlam hisoblanadi.

Maqola maqsadi sahna merosining ta’sirini «tomosha, yaxshi inson» to‘g‘ri chiziqli sxemasidan farqlaydigan mexanizmni asoslashdir. Tadqiqot savoli: badiiy ta’sir qaysi shartlarda hissiy iste’mol bilan cheklanmay, boshqa shaxs nuqtayi nazarini anglash va o‘z hukmini tekshirishga xizmat qilishi mumkin? Shaxs ma’naviyati bu ishda faqat ijobiy hissiyot emas, o‘z munosabatini boshqalar qadr-qimmati nuqtayi nazaridan tekshira olish imkoniyati sifatida talqin qilinadi.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tarixiy teatrshunoslik, san’at falsafasi va axloqiy anglashga oid sakkizta ish qiyoslandi. Jadid sahnasiga doir mahalliy tadqiqotlar tarixiy qatlamni, boshqa manbalar estetik tajriba, hissiy ifoda va bilish orasidagi farqlarni ochish uchun tushunchaviy vositalarni berdi. Yapon estetikasi yoki nemis falsafasidagi konsepsiyaning jadid teatriga tatbiqi bevosita tarixiy ta’sir emas, nazariy qiyos sifatida belgilandi.

Tahlil «qaysi hissiyot paydo bo‘ldi?» savolidan «hissiyot qaysi hukm bilan bog‘landi?» savoliga o‘tdi. Qarshi misollar sifatida maftunkor ijro sababli zararli xatti-harakatni oqlash, azobga achinib uning sababiga

e’tibor bermaslik va tarixiy syujetni hozirgi stereotip bilan talqin qilish olindi. Bular qayd etilgan tajribalar emas, nazariy sinovlardir. Shu sababli taklif etilayotgan mexanizm empirik sababiy zanjir emas, ehtimoliy vositachilik shartlari majmuasidir.

NATIJALAR

Skvortsovaning yapon estetikasi haqidagi tadqiqoti tajribani bitta universal hissiy andozaga keltirmaslik uchun qiyosiy imkoniyat beradi [3]. Chepeleva Schopenhauerning g‘oyalar nazariyasini tahlil qiladi [4]. Ushbu manbalar jadid teatrining kelib chiqish manbasi emas, san’atni falsafiy tushunishning boshqa yo‘llaridir. Qiyosdan olinadigan natija: sahna ta’sirini hissiyot kuchi bilan baholash uning ma’no tashkil etish imkoniyatini tushuntirish uchun yetarli emas.

Birinchi bo‘g‘in e’tiborning tashkil qilinishidir. Sahna konflikti bir shaxs tanlovining boshqalar hayotiga daxldorligini ko‘rinadigan qiladi. Ma’rifiy mazmun tayyor pand bilan emas, vaziyatning tuzilishi orqali ham ochilishi mumkin. Biroq e’tibor biryoqlama taqsimlanishi ehtimoli saqlanadi: tomoshabin ijtimoiy sabab o‘rniga yakkaxon aybni ko‘rishi yoki jozibali obrazga yon bosishi mumkin. Shuning uchun «nimani ko‘rdik?» bilan birga «nimani ko‘rmay qoldik?» savoli zarur.

Ikkinchi bo‘g‘in perspektivaviy siljishdir. Kieran hissiy bog‘lanish va sentimentallikni farqlashga, Harcourt esa badiiy asar orqali axloqiy mukammallik izlashdagi xavflarga e’tibor qaratadi [5; 6]. Qahramonga achinish uning barcha qarorlarini oqlash emas. O‘zini axloqan sezgir tomoshabin sifatida his qilish ham boshqa kishining real ehtiyojini eshitish o‘rnini bosmaydi. Demak, hissiy yaqinlik shaxsning o‘zini maqtashi bilan tugamasligi uchun boshqa nuqtayi nazarni qayta ifodalash talab etiladi.

Uchinchi bo‘g‘in tanqidiy masofadir. Tomoshabin qahramon bilan o‘zini tenglashtirgach, aynan shu tenglashtirishni tekshiradi. Xato bilimsizlik, kuchli bosim yoki o‘z manfaatini ustun qo‘yish bilan bog‘liqligini farqlash zarur. Sababni tushunish javobgarlikni bekor qilmaydi; javobgarlikning qaysi tanlov imkoniyati bilan bog‘liqligini aniqlashtiradi. Aks holda sahna murakkab axloqiy vaziyatni ochish o‘rniga oldindan tayyor yaxshi, yomon tasnifini mustahkamlashi mumkin.

1-jadval. Sahna kechinmasidan axloqiy mulohazaga o‘tishning shartli bo‘g‘inlari

Mezon yoki bo‘g‘in	Tahliliy savol	Taklif etiladigan amal	Talqin chegarasi
E’tibor	Qaysi ziddiyat ko‘rindi?	Muhim sahnani dalil bilan tavsiflash	Kuchli taassurot to‘liq anglash emas
Perspektiva	Kimning tanlovi tushunarli bo‘ldi?	Muqobil nuqtayi nazarni solishtirish	Tushunish oqlash bilan aynan emas
Tanqidiy masofa	Dastlabki his nimaga tayandi?	Hissiyot va bahoni farqlash	Jozibali ijro axloqiy dalil emas
Asoslangan hukm	Kechinmadan qanday xulosa chiqdi?	Sabab va tatbiq chegarasini yozish	Mulohaza xulq o‘zgarganini isbotlamaydi

Döring hissiy ifodani harakat va san’at munosabatida, Robinson tasviriy san’atdagi emotsional perspektivani tahlil qiladi [7; 8]. Ikkinchi yondashuvni teatrga qiyoslaganda obrazni faqat tashqi hissiy belgilar to‘plami emas, vaziyatni muayyan nuqtayi nazardan ko‘rsatish usuli sifatida o‘qish mumkin. Bu mualliflik tatbiqi; mazkur olimlar jadid teatrini o‘rgangan, degan da’vo emas. San’atning hissiy mazmuni izohsiz va bir xil tarzda barcha tomoshabinga ko‘chadi, degan tasavvur shu yerda rad etiladi.

To‘rtinchi bo‘g‘in kechinmani asoslangan hukmga tarjima qilishdir. Spektakldan keyingi suhbat «yoqdimi?» savolida tugamaydi. Qaysi tanlov inson qadrini inkor etgani, qanday muqobil yo‘l mavjud bo‘lgani va bugungi vaziyatga o‘xshashlik qayerda tugashi aniqlanadi. Biroq bu bosqich asarni quruq tarbiyaviy misolga aylantirmasligi kerak. Ijro shakli, ma’noning ochiqligi va estetik mustaqillik saqlanadi. Mahsul yodlanadigan hukm emas, boshqa talqin bilan tekshiriladigan mulohaza bo‘ladi.

Amaliy taklif sifatida sahnaviy tahlil varaqasi uch xil qaydni ajratadi: kuzatilgan ifoda, undan chiqarilgan hissiy talqin va axloqiy baho. Talaba birinchi qaydda voqeani, ikkinchisida o‘z munosabatini, uchinchisida bahoning sababini yozadi. Qaydlar aralashmasa, «menga yoqmadi» bilan «axloqan nomaqbul» o‘rtasidagi farq ko‘rinadi. Bu tartib teatrning qimmatini test balliga kamaytirmasdan, muhokamani aniqroq qilish uchun taklif etiladi.

Ikki tomoshabin bir qahramon taqdiridan ta’sirlanib, qarama-qarshi xulosaga kelishi mumkin. Biri muammoni faqat shaxsiy loqaydlik, boshqasi faqat tashqi sharoit bilan tushuntiradi. Bunday vaziyatda ma’rifiy muhokama ularning bittasini «ta’sirlanmagan» deb belgilashdan boshlanmaydi. Har ikki talqin sahnadagi qaysi vaziyat va harakatga tayangani so‘raladi. Shundan keyin shaxsiy tanlov hamda ijtimoiy imkoniyatning bir-birini yo‘qotmaydigan aloqasi tahlil qilinadi.

Axloqiy-estetik ta’sirning muhim chegarasi obrazning jozibasidir. Kuchli ijro axloqan bahsli harakatni tomoshabinga tushunarli yoki maftunkor qilib ko‘rsatishi mumkin. Bu san’atning kamchiligi bo‘lishi shart emas: u insoniy motivning murakkabligini ochishi ehtimoli bor. Lekin tushunish bilan oqlash farqlanmasa, estetik muvaffaqiyat normativ dalilning o‘rnini egallaydi. Mualliflik yondashuvi obrazning murakkabligini saqlagan holda, qarorning boshqalarga qanday munosabat yaratganini alohida muhokama qilishni taklif etadi.

Shuningdek, spektakldan chiqarilgan xulosa kundalik vaziyatga o‘tkazilganda yangi dalillar talab qilinadi. Tarixiy sahnada ko‘ringan tanlov bugungi tashkilotda aynan o‘sha vakolat, xavf yoki imkoniyat bilan bog‘liq bo‘lmasligi mumkin. Tomoshabin o‘xshashlikni ko‘rsatish bilan birga, qiyos qayerda tugashini ham tushuntirishi lozim. Bu talab teatrning ta’limiy qiymatini kamaytirmaydi; aksincha, uni tayyor hukmni boshqa vaziyatga ko‘chirish emas, mustaqil mulohaza uchun resurs sifatida ochadi.

Mazkur yondashuvda tomoshadan keyingi yozma mulohaza uch qisqa vazifadan iborat bo‘lishi mumkin: bitta muhim sahnani dalil bilan tavsiflash, unga muqobil axloqiy talqin berish va hozirgi hayotga tatbiqning bitta chegarasini ko‘rsatish. Natija yaxshi taassurotlar ro‘yxati emas, dalil bilan bog‘langan mulohaza bo‘ladi. Uning real tarbiyaviy ta’siri alohida tekshiruvni talab qiladi.

MUHOKAMA

Teatrni muhokama bilan bog‘lashga qarshi e’tiroz badiiy zavqning didaktika ostida yo‘qolishidir. Bu haqiqiy xavf. Shu bois mexanizmda muhokama spektaklning yagona «to‘g‘ri ma’nosi»ni tayinlamaydi. U tomoshabinning dalilini ko‘rinadigan qiladi, boshqa talqin bilan solishtiradi va shaxsiy hissiyotni umumiy hukmdan ajratadi. San’atning ochiqligi saqlanadi, lekin barcha talqin birday asoslangan deb olinmaydi.

Tarixiy teatr va hozirgi sahna o‘rtasidagi tafovut ham muhim. Yangi ijro va auditoriya tajribasi ta’sir shartlarini o‘zgartiradi. Bugungi spektaklga munosabatni jadid davridagi auditoriyaga ko‘chirish mumkin emas. Sahna matni, hozirgi rejissyorlik yechimi va tomoshabin izohi alohida material sifatida qayd etilishi lozim. Ularni aralashtirish tarixiy dalilni estetik taxmin bilan almashtiradi.

Mexanizmni tekshirish uchun tomoshadan oldingi va keyingi mulohazalar, kechiktirilgan suhbat va turli ijrolarni qiyoslash talab etiladi. Faqat «ta’sirlandim» javobi yetarli emas. Axloqiy mulohazaning o‘zgarishi ham kundalik xulqdagi barqaror o‘zgarish bilan aynan emas. Tadqiqot ushbu natijalarni o‘lchamagani uchun teatrning kafolatlangan tarbiyaviy samarasi haqida xulosa chiqarmaydi.

XULOSA

Jadid teatrining axloqiy-estetik salohiyati hissiy ta’sirning kuchidagina emas, e’tibor, perspektiva, tanqidiy masofa va asoslangan hukm orasidagi aloqada talqin qilindi. Mazkur bo‘g‘inlar ma’rifiy mazmunni badiiy mustaqillikka qarshi qo‘ymaydi. Asosiy natija kechinma va axloqiy o‘zgarishni farqlash hamda ular o‘rtasidagi vositachilik shartlarini ko‘rsatishdir. Taklif etilgan muhokama tartibi tarixiy merosni tayyor pandlar manbasiga aylantirish o‘rniga shaxsning boshqalarga munosabatini refleksiv tekshirish imkonini ochadi. Bu imkoniyatning amalga oshishi keyingi empirik izlanishning masalasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Nuraliyev J. Jadid teatrining shakllanishi va xalqning ma’naviy uyg‘onishidagi ahamiyati. O‘zbekiston madaniyati va san’ati. 2026. 2. (p. 399–408).
2. Umarov M. Qo‘qondagi jadidlar teatri. O‘zbekiston madaniyati va san’ati. 2026. 4. (p. 15–21).
3. Скворцова Е.Л. Традиционные мотивы в эстетических воззрениях трех японских философов XX в.: Куки Сюдзо, Караки Дзюндзо, Като Синро. Вопросы философии. 2021. 2. (p. 175–186). DOI: 10.21146/0042-8744-2021-2-175-186
4. Чепелева Н.Ю. Теория идей у Шопенгауэра. Философский журнал. 2021. 14(2). (p. 95–110). DOI: 10.21146/2072-0726-2021-14-2-95-110
5. Kieran M. Sentiment and Sentimentality: Affective Attachment in Life and Art. Art, Mind, and Narrative: Themes from the Work of Peter Goldie. Oxford University Press. 2016. (p. 154–175). DOI: 10.1093/acprof:oso/9780198769736.003.0011
6. Harcourt E. The Dangers of Fiction: Lord Jim and Moral Perfectionism. Art, Mind, and Narrative: Themes from the Work of Peter Goldie. Oxford University Press. 2016. (p. 80–88). DOI: 10.1093/acprof:oso/9780198769736.003.0006

7. Döring S.A. Expressing Emotions: From Action to Art. Art, Mind, and Narrative: Themes from the Work of Peter Goldie. Oxford University Press. 2016. (p. 176–189). DOI: 10.1093/acprof:oso/9780198769736.003.0012
8. Robinson J. The Missing Person Found. Part I: Expressing Emotions in Pictures. British Journal of Aesthetics. 2017. 57(3). (p. 249–267).